

Oruc ƏLİYEV

Filologiya elmləri doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: orucsohraboglu@gmail.com

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2024.2.144>

İRAQ-TÜRKMƏN NAĞILLARININ İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

Açar sözlər: nağıl janrı, motiv, süjet, çevrilmə, möcüzə, div, əjdaha, Simurq quşu, söyləyici

SUMMARY

About the idea-artistic characteristic of İraq-turkman tales

In the article it is said about the examples from the book “İraq-Turkman tales” compiled and published by Professor Gazanfar Pashayev. The compiler considered it appropriate to give in this book the tales written in dialect from narrators living in different regions as they are. It is also of great importance in the study of folklore samples. In the article the characteristic İraq-Turkman tales such as “The traitor vizier”, “Three brothers”, “Three sisters”, “Golden-haired boy”, etc. are analyzed with Azerbaijani tales comparatively. It is concluded that such comparisons make it possible to reveal various variants of individual fairy-tale plots. It is also noted that the initial, narration and final formulas of İraq-Turkman tales are distinguished by a number of peculiarities. It is concluded that İraq-Turkman storytelling is a special tradition.

Key words: fairy tale genre, motif, plot, transformation, miracle, ogre, dragon, Phoenix, narrator

РЕЗЮМЕ

Об идейно-художественном своеобразии сказок Иракских туркманов

Автор статьи обращается к образцам, содержащимся в книге профессора Газанфара Пашаева «Сказки иракских туркманов». Составитель данной книги исходил из целесообразности сохранения диалектных особенностей языка произведений, записанных со слов проживающих в разных регионах сказителей, что весьма значимо при изучении образцов фольклора.

Такие характерные для сказочного фольклора иракских туркманов образцы, как «Вероломный визирь», «Три брата», «Три сестры», «Златоголовый мальчик» и др. подвергаются сравнительному с азербайджанскими сказками анализу. Автор заключает, что подобное сравнительное изучение способствует выявлению различных вариантов отдельных сказочных сюжетов.

В статье утверждается, что сказки иракских туркманов отличаются своеобразием зачина, повествования и финала. Сказочное творчество иракских туркманов имеет свойственные только ему традиции.

Ключевые слова: жанр сказки, мотив, сюжет, превращение, чудо, див, аждаха, птица Симург, повествователь.

Giriş. Filologiya elmləri doktoru, professor Q.Paşayevin geniş və əhatəli yaradıcılığının aparıcı istiqamətlərindən birini İraq-türkman folkloru ilə bağlı araşdırmaları təşkil edir. Bununla yanaşı Q.Paşayevin İraq-türkman folklor örnəklərinin tərtibi və nəşri sahəsində də əvəzsiz fəaliyyəti vardır. O, “Kərkük ba-

yatıları” (R.Rza ilə birlikdə, 1968), “Arzu-Qənbər dastanı” (1971), “Kərkük mahnıları” (1973), “İraq-Kərkük atalar sözləri” (1978), “İraq-Kərkük bayatıları” (1984), “Kərkük tapmacaları” (1984), “Kərkük folkloru antologiyası” (1987) kitablarını çap etdirib. Bu qiymətli tərtib işləri barədə az danışılmayıb. Q.Paşayevin tərtib və nəşr etdirdiyi kitablar arasında “İraq-türkman nağılları” kitabı da xüsusi yer tutur. Bu tərtib işi barədə bir qədər ətraflı dayanmaq istərdik.

Kitabın rəyçilərindən biri Ankarada İraq-Türkman Eli Kültür Mərkəzinin başqanı Mustafa Ziya yazır: “İraq-türkman nağılları ciddi və akademik şəkildə bu günə qədər tədqiq edilməmişdir. Nağılların bir qismi türkman araşdırmaçılar tərəfindən toplanmış və basılmışdır. Fəqət bu nağılların tarixi gəlişimi, sosial təsnifi, bədii və dil özəllikləri içərlədiyi folklorik və mifoloji temalar ələ alınmamış və açıqlanmamışdır” (4, 5).

M.Kazımoğlu (İmanov) Qəzənfər Paşayevin bu sahədəki fəaliyyəti ilə bağlı “Kərkük sevdası” adlı məqaləsində yazır: “Q.Paşayevin İraq-türkman folkloru ilə bağlı araşdırmaları və toplama-tərtib işləri bu zəngin folklorun müxtəlif janrlarını (inanclar, yemindlər, dualar, bəddualar və fallar, mərasim nəğmələri, xoyratlar və manilər, türkülər, beşik nəğmələri, bayatı-tapmacalar, nağıllar, atalar sözləri və məsəllər, tapmacalar, lətifələr, dastanlar və s.) əhatə edir. İraq-türkman folkloruna aid araşdırmaları və toplama-tərtib işləri ilə Q.Paşayev iki mühüm vəzifəni yerinə yetirmiş olur: bir yandan bizi İraqda yaşayan soydaşlarımızın ağız ədəbiyyatı ilə yaxından tanış edir, başqa bir yandan bütövlükdə Azərbaycan folkloruna, onun ayrı-ayrı janrlarına yenidən baxmaq imkanı yaradır. Məsələn burasındadır ki, İraq-türkman folklorunun hər hansı janrı ilə, həmin janra aid nümunələrlə və Q.Paşayevin elmi şərhləri ilə tanış olduqda istər-istəməz tutuşdurmalar aparırsan, məsələlərə Kərkük-Azərbaycan müstəvisində yanaşib ayrı-ayrı janrların “yeni-yeni” variantları və bir sıra görünməyən tərəfləri barədə dolğun təsəvvür əldə edirsən” (2, 164-165).

Q.Paşayev kitaba “İraq türkmanlarının nağıl dünyası” adlı ön söz yazmış, İraq-türkman nağıllarının təsnifatını aparmış, hər bir nağılın söyləyicisi və toplayıcısı barədə məlumat vermişdir. Kitabın sonunda dialekt sözlərinin lüğəti də verilmişdir. Bunlar müxtəlif istiqamətdə araşdırmalar aparmaq üçün geniş imkanlar açır. Müəllif bu məsələyə diqqət çəkməyi vacib bilir: “Bunu nəzərə alaraq İraq-türkman nağıllarını ləhcədə olduğu kimi verməyi məqsədəuyğun saydıq. Nağıllar müxtəlif kənd və şəhərlərdən toplandığına görə ləhcə fərqləri özünü göstərir. Məsələn, Kərkük ləhcəsində gəldiniz – **gəldivuz** formasında, Tuz Xurmatda – **gəldiyiz** formasında işlənir. Odur ki, Kərkük, Tur Xurmatu, Altun Körpü və Ərbil şivələrini əsas götürdük. Əsrlərlə Azərbaycan ədəbi dilinin təsir dairəsindən kənarda qalan İraq-türkman ləhcəsində xeyli sayda özünəməxsusluqlar müşahidə edilir. Onları bilmədən İraq-türkman nağıllarını oxuyub anlamaq çətin olardı, hətta oxucu çaş-baş qalardı” (6, 37).

Bu özünəməxsusluqlar ayrı-ayrı nağılların süjet və motivlərində, obrazlarında da özünü göstərir. Daha doğrusu, diqqəti cəlb edən bir sıra nağıllar arasında müqayisələr, təhlillər aparmaq, nağılların yeni variantları barədə xeyli nümunələr əldə etmək mümkün olur. Fikrimizi aydınlaşdırmaq üçün kitabdən gətirilən nümunələrə müraciət edək. “Xayin vəzir” nağılı bu cəhətdən maraqlıdır. Bu nağılda

çevrilmə, libasdəyişmə mühüm yer tutur. İnsanın başqa bir varlığa – quşa, heyvana, daşa və əksinə çevrilməsi qədim inanclardan qaynaqlanır. Bu barədə M.Seyidov yazır: “Çevrilmələr, dönmələr ilkin inanlardan. Ona görə də belə çevrilmələri araşdırarkən çevrilənin və çevirənin qarşılıqlı münasibətini aydınlaşdırmaq gərəklidir. Burada bir nəsnəni də yazaq: çevrilənlər onqonla, tanrı ilə, zoomorfik, antropomorfik aləmlə bağlı olduqlarından güclü, yüksək keyfiyyətlərə, istedadada malik idilər. Deməli, dəyişmələr, dönmələr onqonun, tanrının gücü ilə olur” (7, 262).

Qəhrəmanın libas dəyişməsi ilə öz funksiyasını dəyişməsi motivi “Xayin vəzir” (1, 43-44) nağılında mühüm yer tutur. Nağılın qısa məzmunu belədir: padşah sehr və tilsim yolu ilə quş və heyvan şəkillərinə düşə bilirmiş. Hiyləgər vəzir də padşahın bu sirrindən xəbərdar imiş. Bir gün ova çıxanda padşah özünü sona şəklinə salır. Bunu gören xayin vəzir o saat tilsim oxuyub padşahın şəklinə düşür və sonanı öldürmək istəyir. Sona şəklinə girmiş padşah qaçıb meşədə gizlənir. Padşah canını qurtarmaq üçün meşədə ölmüş bir göyərçinin şəklinə düşərək gəlib sarayda arvadının pəncərəsinə qonur. Hiyləgər vəzir isə padşahın libasını geyinib taxta çıxır. Padşahın arvadı ərinin hərəkətlərindən şübhələnir, odur ki, onu yanına buraxmır. Göyərçin cildində olan padşah sirri arvadına açır, deyir ki, vəziri çağır, ona söylə ki, əvvəlki kimi quş şəklinə gir ki, məhəbbətimiz artsın. Bu hadisədən vəzir çox sevinir, arzusuna çatacağına inanır. Çünki elə başa düşür ki, padşah arvadının heç nədən xəbəri yoxdur, padşah da meşədə ölüb. Odur ki, vəzir sevincək padşah arvadının yanına gəlib bir xoruzu kəsir və xoruzun şəklinə girir. Mənzərəni diqqətlə izləyən padşah tez öz libasını ələ keçirir, xoruz şəklinə düşmüş vəziri öldürür və öz taxtına çıxır.

Göründüyü kimi, geyimi – libası dəyişən kimi qəhrəman öz funksiyasını dəyişir. Padşah libasını dəyişib sona şəklinə düşən kimi vəzir tilsim oxuyub onun şəklinə düşür, libası vəzirin əynində olan padşah isə daha öz şəklinə düşə bilmir və qaçıb canını qurtarmağa məcbur olur. Padşah hiyləgər vəziri tədbir nəticəsində aldadır, libasını ələ keçirib padşah taxtına çıxır, xoruz şəklinə düşmüş vəzir isə cəzalandırılır.

Bu məsələdən bəhs edən S.Qarayev yazır: “Bu, nağılın tərkibində qalan ritual modeldir. Bəzi mədəniyyətlərdə şahın taxtdan salınması və onun yabançı şahla əvəzlənməsi, sonda yenidən taxta qayıtması ölüb-dirilməni simvolizə etməklə xüsusi magik dəyəərə malikdir” (3, 71).

İraq-türkman nağılları sırasında üç qardaş haqqında nağıllar silsiləsi də xüsusi yer tutur. Bu nağıllardan biri “Sas tavuğun təlnəgi” (1, 45-49) nağılıdır. Tərtibçi bu nağılı İraq-türkman folklorunda sehrli nağılların ən yaxşı nümunəsi kimi dəyərləndirir. Nağılın qısa məzmunu belədir: Loğmanlar xəstə padşaha Tavuq quşunun ətini dərman buyururlar. Bu quş Günçixan padşahının ixtiyarındadır. Üç şahzadə atalarına dərman buyurulan quşu tapmaq üçün səfərə yollanır. İki yol ayrıcında böyük qardaşlar “gedər dönər”, kiçik qardaş isə “gedər dönməz” yolunu seçir. Kiçik şahzadə pəri qızının köməyi ilə Günçixan padşahının sarayına çatır. O, nə üçün gəldiyini söyləyir. Padşah bunun müqabilində kiçik qardaşdan Kor Kosra divin atını istəyir. Div isə atının əvəzində gözəl Gülzar xanımı gətirməsini ondan tələb edir. Gülzar xanımı xilas edən kiçik şahzadə pəri qızının köməyi ilə

Sas tavuğu və Kor Kosranın atını da əldə edir. Sonra isə qardaşlarını da tapıb geri dönür. Böyük qardaşlar yolda öz qardaşlarını quyuya salıb qənimətlərlə geri dönlər. Bu nağılda ata tapşırığını yerinə yetirmək üçün çətin yola düşən böyük qardaşların cəhdi uğursuzluqla başa çatır. Onların əksinə olaraq kiçik qardaş buna ləyaqət və igidliklə əməl edir, qardaşlarını da çətin vəziyyətdən qurtarır. Böyük qardaşları isə bu yaxşılığın əvəzində ona xəyanət edirlər. Sehrli atın və pəri qızının sayəsində xilas olan kiçik qardaş ata yurduna gəlib çıxır. Böyük qardaşların xəyanəti aşkar olur. Padşah məsələdən agah olub böyük qardaşları saraydan qovur. Kiçik şahzadəyə qırx gün, qırx gecə toy edir.

Bu nağılda da çevrilmələr, libas dəyişmələr mühüm yer tutur. Xeyirxah pəri qızı müxtəlif cildlərə girməklə kiçik şahzadənin istəyinə çatmasına nail olur. Üç qardaş, üç yoldaş haqqında Azərbaycan nağıllarında olduğu kimi “Sas tavuğun təlnəgi” İraq-türkman nağılında da kiçik qardaş ata tapşırığını ləyaqət və igidliklə yerinə yetirir, böyük qardaşlar isə onu quyuya salır, köməksiz qoyub yüngül qənimətlərlə geri qayıdırlar. Möcüzəli köməkçinin yardımı ilə kiçik şahzadə çətinliklərdən qurtara bilir. O, əsl qəhrəman, böyük qardaşlar isə yalançı qəhrəman kimi gözlərimizin önündə canlanır.

Bu topludakı “Üç qardaş” (1, 192-199) nağılı da maraqlı süjeti ilə seçilir. Nağılda təsvir olunur ki, padşahın oğlanları hər gün şitil əkirlər, sabah görürlər ki, əkdikləri şitil yoxa çıxıb. Əvvəlcə böyük qardaş, ikinci gecə ortancıl qardaş keşik çəkir, ancaq bir nəticə hasil olmur. Üçüncü gecə kiçik qardaş keşikdə dayanır, o, barmağını kəsib yerinə duz basır, gecənin bir vaxtı görür ki, bir div gəlib şitili qoparmaq istəyir. O tez qılincini çıxarıb divi yaralayır. Yaralı div qaçıb gedir. Qardaşlar divin qanının izi ilə gedib bir quyunun başına çatırlar. Əvvəlcə böyük qardaşlar quyuya enmək istəyirlər, ancaq yarı yolda onları geri çəkirlər. Axırda kiçik qardaş ipi belinə bağlayıb quyuya enir. Görür ki, bir qarı oturub namaz qılır, div də bir tərəfdə yatıb. Kiçik şahzadə divi döyüşə çağırır. Div qalxanda oğlan onu qılıncla vurub öldürür. Qarı oğlana deyir ki, o hücrədə üç padşah qızı var. Oğlan onları quyudan çıxarmaq istəyir. Əvvəl böyük qızın belinə ip bağlayıb deyir ki, sən böyük qardaşımın, ikinci qıza deyir ki, sən ortancıl qardaşımın. Axırda kiçik qızı çıxarmaq istəyəndə qız deyir ki, əvvəl sən çıx, sonra mən, mən gözəl olduğuma görə qardaşlarının sənə paxıllığı tutacaq, kiçik qardaş onun sözü-nə qulaq asmır. Onda qız deyir: “ – Əyyidi mənə inanmısan, iki qoz verrəm sənə, birinin içində bir sini var, sininin içində altunna bir sona var, balalarından barabar. O bir qozun içində üç əzyəydən bir altun üzük var. Əgər istəsən yazıya çıxmax, cümə günü iki qoç gəli yanına dəvə edə-edə, birisi bayaz, o biri qərədi. Əgər boynuzunun üzərinə minsəv, səni dünya üzünə çıxardı, bayazaka. Yox gəssə qərə qoçın üzərinə minsəv, səni yəddi qat aşağıya əndiri” (1, 194).

Hər şey qızın dediyi kimi olur. Qardaşları kiçik qızı görən kimi öz qardaşlarına paxıllıq edirlər. Quyudan çıxanda onun ipini yarı yolda kəsirlər. O, gözünü açanda ağ və qara qoçun döyüşə-döyüşə gəldiyini görür. Ağ qoçun belinə minmək cəhdi uğursuz olur. Ağ qoç onu qara qoçun belinə atır. Qara qoç isə onu qaranlıq dünyaya aparır. Kiçik qardaş burda bir qarı ilə rastlaşır. Ondan su istəyəndə qarı deyir ki, bir ilan (əjdaha) suyun qabağını kəsib, hər gün bir qız istəyir. Padşah qı-

zını əjdahaya verəndə kiçik qardaş yeddibaşlı əjdahanı öldürüb qızı xilas edir. Qız da beş barmağını qana batırıb oğlanın belinə vurur. Padşah əjdahanı kiçik qardaşın öldürdüyünü öyrənib ondan nə istədiyini soruşur. Kiçik qardaş xahiş edir ki, onun işıqlı dünyaya çıxmasına kömək etsin. Padşah Simurq quşlarını hüzuruna çağırır. Heç biri bu işi bacarmayacağını deyir. Bir ixtiyar Simurq quşu bu işi bacara bildiyini söyləyir. Simurq quşuna on dörd qoyun kəsilib verilir. Işıqlı dünyaya çatmağa az qalanda ət qurtarır. Kiçik qardaş bir ayağının ətindən kəsib verir. Simurq quşu bunu saxlayır, yerə enəndə görür ki, oğlan düşə bilmir. Simurq quşu onun ayağını yerinə yapışdırır. Kiçik qardaş bir zərgərin yanına şəyirdliyə düzəlir. Qardaşlarının onu tanımaması üçün libasını dəyişir. Bir gün ustası xəbər gətirir ki, padşah ölüb, böyük qardaş onun yerinə keçib. Böyük qardaş qənimət kimi gətirdikləri kiçik qızla evlənmək istəyir, ancaq qız onun qarşısında belə bir şərt qoyur: “Mən sənə o şərtənə varram, gərək mənimçin bir sinni yapasan, içində bir sona olsun balalarıdan, barabar altunnan yapılp” (1, 198). Oğlan ustasına deyir ki, mən bunu edə rəm. Usta inanmayanda o deyir ki, sən get bir çuval qoz, bir çuval xurma al, mən sabaha hər şeyi hazır edə rəm. Səhər usta gəlib görür ki, oğlan dediyini yerinə yetirib. Bunu görən kiçik qız oğlanı tanıyır. Onlar evlənilib xoşbəxt yaşamağa başlayırlar.

Üç qardaş haqqında nağıllar silsiləsinə daxil olan bu nağıl giriş motivləri, sonluğu ilə seçilir və fərqli variant kimi araşdırıla bilər.

Topluya daxil edilmiş “Div nənə”, “Üç bacı” nağılları da bu baxımdan diqqəti cəlb edir. “Üç bacı” nağılında ögey analarının zülmündən baş götürüb başqa məmləkətə qaçan bacılardan bəhs olunur. Ova çıxan padşah oğlu bu bacılarla rastlaşır. Bacılar padşah oğluna bildirir ki, bizim hər birimizin bir qeyri-adi qabiliyyəti var: “Böyük bacı deyər: – Mən bir çadır yaparam həpi əsgərləriviz bu çadırın altında yerləşsin.

Ortanca bacı: – Mən də bir sufra işlərəm həpi əsgərləriviz üstündə yeməğ yesin.
Küçük bacı deyər:

– Mən də bir altun başlı, bir gümüş başlı uşağ doğaram sənivçin!” (1, 201).

Böyük bacılar dediklərinə əməl edə bilmirlər. Kiçik bacı qızıl saçlı oğlan, gümüş saçlı bir qız dünyaya gətirir. Böyük bacılar həmin uşaqları sandığa qoyub suya atır, əvəzində bir it küçüyünü padşaha göstərir. Bundan xəbəri olmayan padşah kiçik bacını cəzalandırır. Hadisələrin gedişində həqiqət üzə çıxır. Padşah öz uşaqlarını tapır. Kiçik bacı ilə xoşbəxt yaşamağa başlayır.

Bu nağılda kiçik bacı qeyri-adi qabiliyyətinə görə böyük bacılarından fərqləndirilir. O, qeyri-adi gözəl oğula və qıza sahib olur. Bunu görən böyük bacılar ona paxıllıq edir, hiylə yolu ilə onu padşahın gözündən salmağa, uşaqlarını məhv etməyə çalışırlar. Ancaq hər şey bunun əksinə olur. Haqq nahaqqa qalib gəlir.

“Altunbaş oğlan” (1, 61-77) nağılında isə konflikt padşahın baş hərəmi ilə bağban qızı arasında gedir. Övlad həsrətində olan padşah bağban qızı ilə evlənilir. Bu qızdan padşahın qızıl saçlı bir oğlu, gümüş saçlı bir qızı olur. Buna paxıllığı tutan padşahın böyük arvadı uşaqları it küçüyü ilə dəyişdirir, uşaqları sandığa qoyub suya atdırır. Uşaqların göz yaşları yerə töküləndə inciye çevrilir. Həmin uşaqları tapan dəyirmançı onların sayəsində var-dövlət sahibi olur. Böyüyüb boya-baş çatan bu uşaqlar əsil ata-analarını tapırlar. Hadisədən xəbərdar olan padşah böyük

arvadı ilə mamaçanı cəzalandırır. Ona qeyri-adi övladlar bəxş edən bağban qızı və istəklili övladları ilə xoşbəxtliyə qovuşur.

Haqqında bəhs edilən nağıllara əsaslanaraq kitabın tərtibçisi yazır: “İraq türkmanlarının nağıl dünyasından bəhs edən, bir əcdadın kökündən pərvəriş tapdığımız dəlalət edən yazımıza son verərkən onu xüsusi demək istəyirik ki, Azərbaycan nağıllarına xas olan baş qəhrəmanların, ümumiyyətlə, ideallaşdırılması – ilahi gözəlliklərə, yüksək insani keyfiyyətlərə malik olmaq, ağıl, kamal, rəftarda tayı-bərabəri olmamaq və s. xüsusiyyətlər eyni ilə İraq-türkman nağılları üçün də səciyyəvidir” (6, 36).

Topluya daxil edilmiş nağıllar arasında ailə-məişət nağılları da mühüm yer tutur. Bunlardan birinə nəzər salaq. Nağılda ərini cana doyduran bir arvaddan danışılır. Onun əlindən cana gələn kişi bu arvadı itələyib quyuya salır. Ancaq bir qədər keçəndən sonra ürəyi dözməyib arvadının düşdüyü quyunun başına gəlir. Bu vaxt quyudan bir şahmar ilan arvadın əlindən təngə gəldiyini bildirir. Kişiyə deyir ki, mənə bu arvadın əlindən qurtar, sənə gözəl bir qız allam. İlan bu şərtə əməl edir. Bu kişi həm də var-dövlətə sahib olur. Bundan sonra şahmar ilan deyir ki, kimin boynuna dolansam mənə yaxın gəlməzsən, yoxsa səni də çalaram. İlan gedib şahın boynuna dolanır. Bu kişi vəzirin yanına gedib deyir ki, həbsxanalarda olanları azad edin, heç kəsə zülm etməyin, padşahı ölümdən qurtararam. Şahmar ilan deyəndə ki, yaxın gəlmə, səni də çalaram, kişi deyir ki, arvadım quyudan çıxıb gəlir. Bunu eşidən kimi ilan padşahın boynundan düşüb qaçır (1, 134-136).

Topluya daxil edilmiş nümunələr sehrli nağıllar, qarışıq sehrli-məişət nağılları, tarixi nağıllar, ailə-məişət nağılları, məişət nağıl-hekayələri, uşaq nağılları kimi qruplaşdırılır və bunların hər biri barədə ayrıca bəhs olunur, səciyyəvi xüsusiyyətləri nəzərə çatdırılır. Məsələn, “Şah və Pinəduz”, “Bəhlul Danəndə”, “Bərzəyi qızı” (“Yəhərçi qızı”) nağılları tarixi nağıllar başlığı altında verilir və bu barədə həm də belə qənaətə gəlinir: “İraq-türkman folklorunda tarixi nağıllar o qədər də geniş yayılmamışdır. Onlar həm məişət, həm də tarixi nağıllara aid edilə bilərlər” (6, 20).

İraq-türkman nağılları ənənəvi formul və vasitələrinə görə də diqqəti cəlb edir. İraq-türkman nağılları bəzən xüsusi müqəddimə ilə başlayır. Məsələn: “Var idi, yox idi. Yalan gerçəkdən çox idi. Yalanı doldurdular çuvala, dayadılar duvara. Gerçəyi qoydular meydan başına. Hartdan-hurtdan, yaxası qarpuz qabuğu, dügməsi turpdan. Aman-zaman içində, xəlbi samən içində, dəvə bərbərliq edir əsgə hamam içində. Hamamın taşı yox, peştəmalın ortası yox...” (1, 55); “Biri varmış, biri yoxmuş, yalan gerçəkdən çoxmuş, yalanı qoydular çuvala, dayadılar duvara, gerçəgi qoydular dörin başına. Hartdan-hurttan, yəxəsi qarpız qabuğu, dügməsi turptan” (1, 91); “Matal, matal mat atar, bir kişi xurma satar. Arvad deyər: gəti, mən yeyim, baxaq kim borca batır” (1, 134).

Nağılın girişindəki müqəddimə hissəsini folklorşünasların bir çoxu “pişrov” adlandırırlar. Nağıl tədqiqatçılarından N.Seyidov da bu barədə fikirlərini bildirmişdir. N.Seyidova görə, dinləyicilərin diqqətini cəlb etmək üçün söylənən pişrovlar, əsasən, nağılın bədii xüsusiyyətlərini zənginləşdirməyə xidmət edir. N.Seyidov bununla yanaşı pişrovların vaxtilə müəyyən mənaları olduğunu, ancaq

zaman keçdikcə ağızdan-ağıza düşərək bir sıra təhriflərə uğradığını, əsl mənasından uzaqlaşdığını ehtimal edir (8, 38).

Əgər pişrovlar bir qisim nağıllarda işləmirsə, ənənəvi nağıl formulları müxtəlif hissələrdə, məqamlarda işlənir, nağılın məzmunu ilə müxtəlif cəhətdən bağlı olur. Bunları başlanğıc, təhkiyə, sonluq formullarına ayırmaq olar.

Başlanğıc (inisial) formulları nağılın giriş hissəsinin ənənəvi elementidir. Xarakterinə görə onlar hərəkətin zamanı və hadisələrin məkanını təyin edir.

Nağılda hadisələr müəyyən ardıcılıqla verilir. Adətən, nağıllar başlanğıc (inisial) formullarında aşağıdakı zamanı əks etdirir: “keçmişlərdə”, “günlərin bir günündə”, “qədim zamanda”, “keçmiş əyyamlarda”, “əyyami-qədimdə” və s. İraq-türkman nağıllarında “günlərin bir günündə” başlanğıc formulu daha səciyyəvidir. Məsələn: “Günlərin bir günündə Saleh adlı bir yoxsul var imiş” (1, 78); “Günlərin bir günündə tanınmış, adlı-sanlı bir adam, bir tək oğlu varıymış” (1, 85); “Günlərin bir günündə bir padişah varıymış” (1, 96); “Günlərin bir günündə üç qardaş və üç bacı varıymış” (1, 104).

Bu nümunələrdə diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri burada zamanın şərtiliyi, qeyri-konkretliyidir, başlanğıc (inisial) zamanın dəqiq tarix təqviminə bağlı olmamasıdır. Bunlar nağıllardakı hadisələrin tarixi zamandan kənarında, onun hədudları xaricində mövcud olan naməlum bir zaman hədudları daxilində baş verməsini göstərməkdədir. Bu başlanğıc (inisial) formullar hardasa söyləyicinin nağılda cərəyan edən hadisələrin reallığına, gerçəkdən baş verməsinə şübhə ilə yanaşmasını da əks etdirə bilər: “Varıymış, yoxıymuş darın dünyasında bir patşah varıymış” (1, 61); “Geçmiş zaman gözəl bir məmləkətdə üç gözəl bacı varıymış, hər biri bir ay parçası, bılar yüng əgiri, əkməklərini çıxardılar” (1, 91).

Bu sıradan olan başlanğıc (inisial) formullarında nağılda təsvir olunan hadisənin nə vaxt baş verməsi, onun zamanı haqqında sual cavabsız qalır. Şübhəsiz ki, bədii təxəyyülə, möcüzəyə əsaslanan nağıldan belə bir cavab gözləmək də doğru olmazdı. Burada rastlaşdığımız “günlərin bir günü” və s. bu kimi söz birləşmələri – təyinlər zaman anlayışının nağılda müəyyən dərəcədə də olsa konkretləşdirilməsinə yönəldilmiş cəhddir.

Ancaq pişrovlarda təsviri verilən mənzərə şərti “real” nağıl zamanından daha çox xaotik tarazsızlıq hökm sürdüyü mifik zamanı xatırlatmaqdadır. Başlanğıc (inisial) formulun nağılda mifoloji fonda təqdim edilməsi onu təşkil edən hər bir elementin, o cümlədən obrazlar sisteminin, zaman və məkan anlayışının mifik təfəkkür tərzilə bağlı olmasından irəli gəlməkdədir.

İraq-türkman nağıllarının final (sonluq) formulları da özünəməxsusluğu ilə seçilir. Ümumiyyətlə, final formulları vasitəsilə nağıla yekun vurulur. Burada nağıl qəhrəmanının xoşbəxt həyatı qeyd edilməklə yanaşı, dinləyicilərə də firavan həyat, uzun ömür arzulanır. Final formullarında nağılın ümumi məzmunundan doğan uydurma da əks olunur. Məsələn: “Giçik şahzadəyə qırx gün, qırx gecə toy edir. Gülzar və kiçik Pərinə ona arvad edir. Özündən sonra onun padşah olacağını elan edir. Onlar şadlıqla yaşarlar. Siz də şad olasız. Darı başıvuza. Toya mən də getmişdim. Başları qarışmışdı, ağızımı şirin edən olmadı, bəlkə siz edəsiz” (1, 49); “Mən də gəttim mənə bir şey vermədilər. Asmanın üç alma düşdü, biri mənə, biri

matalı diyənə, biri də Əli Aqçaya” (1, 77); “İstədiği olı, Gülbaharı gəlin aparıllar, yeddi gecə toy, dügün edəllər. Şadlıxta yaşallar. Mən də getdim, mənə bir şey vermədilər (1, 95); “Məhəmməd Çələbi qızı qutarı, gəli Çin-Maçin padşahının qızını kəbinlər. Qırx iqlim geri dönüb öz məmləkətində qardaşlarıyla şad olullar. Mən də getdim, bir şey vermədilər” (1, 108).

Ehtimal ki, “Mən də getdim, bir şey vermədilər”, eləcə də “Göydən üç alma düşdü” ifadəsi ilə nağılçının mükafatlandırılmasının zəruriliyinə işarə edilir. Kitabın tərtibçisi bu məsələ ilə bağlı belə qənaətə gəlir: “Bizcə, nağılları bəzəyən, onların bədii və emosional təsirini artıran, onları rəvnəqləndirən belə ifadə vasitələrinin çoxu, nağıl bitəndə nağılçılara müəyyən hədiyyələrin verilməsi ilə bağlıdır” (6, 12).

Nağıl təhkiyəsi boyunca nağılçı ənənəvi təhkiyə formullarının köməyi ilə dinləyicilərin diqqətini bu və ya digər mühüm ana cəlb edir, onların marağını istiqamətləndirir, qəhrəmanın qeyri-adi əhvalatlarını dinləməyə hazırlayır. Xalqın məhəbbət bəslədiyi qəhrəmanların gücü həmişə mübaliğə edilir: “Az getdilər, üz getdilər, dərə, təpə düz getdilər, bir neçə gün durmadan yeridilər” (1, 50); “Oğlan az getdi, üz getdi, dərə, təpə düz getdi, bir yolun başında yoruldu” (1, 51).

Q.Paşayev nağıllarda tez-tez təsadüf edilən “az getdim, üz getdim” ifadəsinin işlədilməsinin təsadüfi olmadığını qeyd edir. Bu barədə yazır: “Az getdim, üz getdim, dərə-təpə düz getdim” ifadəsində güclə sezilə bilən bir mənaya rast gəlirik. İraq Respublikasının şimalında yaşayan və Azərbaycan dilində danışan kərküklülərin dilində işlənən “Az olsun, üz olsun” atalar sözü fikrimizin izahında bizə kömək edir. Bu atalar sözündə arzu edilir ki, qoy bir şey az olsun, ancaq yaxşı olsun, keyfiyyətli olsun, haqqında danışdığımız ifadə nağıllarda da işlənərək müsbət qəhrəmanın ünvanına söylənir. Xalqın öz qəhrəmanının büdrəmədən, yıxılmadan getməsinə arzulaması şübhə doğurmur” (5).

Nəticə. Hər bir folklor mühiti özünəməxsus poetik əlamət və xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bu baxımdan İraq-türkman folkloru, eləcə də nağılları tədqiqat üçün xeyli material verir. İraq-türkman nağılları bədii xüsusiyyətlərinə, süjet və kompozisiya zənginliyinə görə də diqqəti cəlb edir. Bu nağıllar sırasında sehrlı nağılların daha çox yayıldığını müşahidə edə bilərik. İraq-türkman nağıllarının Azərbaycan nağılları ilə müqayisəli şəkildə araşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

ƏDƏBİYYAT

1. İraq-türkman nağılları (Tərtib edən: Q.Paşayev). Bakı: Təhsil, 214 s.
2. Kazımoğlu (İmanov) M. Portretlər. Bakı: Nurlan, 1913, s. 164-165
3. Qarayev S. Mifin tarixə müdaxiləsi: 21 dekabr 2012-ci il. Bakı: Sabah, 2018, s. 71
4. Mustafa Ziya. Prof. dr. Qəzənfər Paşayevin “İraq-türkman nağılları” kitabı haqqında. İraq-türkman nağılları. Bakı: Təhsil, 2014, s. 5-6
5. Paşayev Q. Az getdim, üz getdim. “Bakı” qəzeti, 1968, 27 dekabr
6. Paşayev Q. Paşayev Q. İraq türkmanlarının nağıl dünyası. Ön söz. Bakı: Təhsil, s. 7-40
7. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Yazıçı, 1989, 496 s.
8. Seyidov N. Azərbaycan nağıllarının bədii xüsusiyyətlərinə dair qeydlər // Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. II kitab. Bakı: 1966, s. 30-51

